

Erdő Péter

Erkölc s egy bonyolult világban

Háború, tudomány, kereszténység

Manapság új, erőteljes élményünk a társadalom és a kultúra szétesése. Két fő fogalom körül sűrűsödnek össze ezek a jelenségek, a *szubjektivizmus* és a *formalizmus* körül. Az igazi kérdés pedig, mely a misszió és az egyházi szolgálat kulcsa, hogy mit tudunk mi adni, tenni, válaszolni ebben a helyzetben, mégpedig mint Krisztus igazságának, misztériumainak, szeretetének közvetítői. Erre a szellemi helyzetre mutatnék be néhány példát az alábbiakban a keresztény válasz lehetőségének és módszerének megvilágítása céljából.

Háború, jog, igazságosság

Francisco de Vitoria OP „De iure belli” című salamancai egyetemi ünnepi beszéde 1539-ben hangzott el.¹ Nagyon fontosak ezek az egész egyetemnek szóló konferenciabeszédek. Adott történelmi és szellemi helyzetben az egész emberiség vívódásának élvonalát jelölik ki egy-egy aktuális problémával kapcsolatban. Az emberiség életkérdései közül az egyik legnagyobb a háború és a béke kérdése. A katolikus hagyomány meghatározó vonulata mindig igyekezett erkölcsi szempontból minősíteni az ember magatartását háborús helyzetben is. Hiszen minden tudatos és szabad emberi cselekedetünkért felelősek vagyunk, nincs az életnek egyetlen területe sem, amely kivonhatná magát az erkölcs szabályai alól.

De Vitoria traktátusa új történelmi jelenségek hatására keletkezett. Amerika felfedezése, a spanyol gyarmatosítás első évtizedeinek tapasztalata kényszerítették erkölcsi reflexióra a kor legnagyobb teológiai gondolkodóit. Éppen a Katolikus Egyház és a katolikus teológia fogadta megrökönyödéssel Pizarro véres hódításait Peruban, és általában a gyarmatosítók kegyetlenkedését. Mi az erkölcsi alapja az egész gyarmatosításnak? – Ezt a kérdést már az első nemzedék feltette.

Sokan, élükön de Vitoriával, objektív feltételrendszert dolgoztak ki az igazságos háború helyzetének megítélésére. Vizsgálták azt is, mi megengedett ilyen háborúban az ellenséggel, illetve az ellenséges államok ártatlan polgáraival szemben. Viaskodtak azzal a nehézséggel is, hogy nem lehet egy háború mindkét fél részéről egyformán igazságos. Ez ugyanis a bosszú és elégtétel végtelen láncolatát

¹ Kiadása korszerű bevezető tanulmánnyal: VITORIA, Francisco de, „De iure belli”, Traduzione, introduzione e note di C. Galli, con testo latino (Universale Laterza) (Roma-Bari 2005) 852.

alapozza meg erkölcsileg. Szembe kellett nézniük azzal a súlyos gyakorlati problémával is, hogyan ítéldjük meg – fejedelmek és vezetők, vagy egyszerű alárendelték – valamely háború jogosságát a sokszor bonyolult konkrét helyzetben. És ez az a pont, ahol a modern szubjektivizmus és formalizmus, a jog és a nemzetközi jog pusztán megegyezésen alapuló, tetszőleges tartalmú normarendszerként való felfogása elágazik, eltér az arisztotelészi-Szent Tamás-i objektív, mérsékelt realizmustól. Annak elfogadásától, hogy a valóság, s benne a társadalom, objektíve igazságos rendjének alapjai a teremtés logikája és jósága folytán benne rejlenek a világban és az emberben, egyszóval hogy objektív normarendszer az, amit természetjognak szokás nevezni.

Kérdés marad azonban, ki állapítja meg ennek a természetes törvénynek a tartalmát? Az emberi józanész, illetve kétely esetén a kinyilatkoztatást hitelesen magyarázó Tanítóhivatal.² De a normák elvont tartalmán kívül az adott helyzetet, tényállást is ismerni kell, hogy azt erkölcsileg minősíthessük. És itt kezdődik a szörnyű bonyolultság problémája. Ez olyan teherként nehezedett az újkor emberére, hogy évszázadok alatt, fokozatosan sokan feladták a reményt a konkrét helyzetek objektív erkölcsi megítélésének lehetőségére nézve. Ebből – más tényezők között jelentős mértékben éppen a háború és a politika kérdéseinek nehézségéből – fakadt az agnoszticizmus, szubjektivizmus és pusztá formalizmus, mint az objektív megismerés lehetőségének feladása.

A négyszázötven évvel ezelőtti reflexiók a XX. században újra divatosak, aktuálisak lettek. Az újkori helyzethez képest, az Európa-centrikus, többszereplős világrendhez képest a helyzet több szempontból megváltozott.

A két szuperhatalom, majd 1989 után az egy szuperhatalom korszaka érkezett el. Az átlagember, de még a politikusok sem biztos, hogy fel tudják mérni, milyen jellegű és mértékű az egyenlőtlenség a szuperhatalom és a többiek fegyverzete és lehetőségei között. Van-e akkora a különbség, mint annak idején a spanyolok és az inkák között? Mit jelent mindez a nemzetközi jog léte és az igazságos, erkölcsös háború feltételeire nézve? Ha a nemzetközi élet alanyai radikálisan egyenlőtlenek, akkor a hallgatólagosan egyenlőknek és szuveréneknek feltételezett államok közötti egyetértésen, fiktív vagy valóságos megállapodáson alapuló nemzetközi viselkedési normák rendszere alól kicsúszott a talaj. Akkor felmerül a kérdés, van-e konkrét, evilági értelemben *dominus mundi*. Főként pedig új, nem konszenzusra hivatkozó (vagyis objektív erkölcsi) normák rendszerére van szükség.

² I. Vatikáni Zsinat, Const. *Dei Filius*, 1870. április 24. DS 3005-3007.

Tudomány, társadalom, erkölcs

Mindez nem könnyíti meg – mint ahogyan az újkorban sem könnyítette meg – az igazságosság és „természetjog”, illetve az objektív erkölcsösség követelményeinek alkalmazását az egyre bonyolultabbá váló világban. Nem véletlen, hogy a politika és a háború mellett a tudományok (pl. ma a biológia) által felvetett kérdések erkölcsi szempontú megválaszolása tűnik a legnehezebbnek. És nem harag, nem csalódás, nem felháborodás, de együttérzés és empátia ébred bennünk a mai csalódottak és reményvesztettek iránt, azok iránt, akik egy ilyen erkölcsi minősítés reményét feladják, mert lehetetlennek tartják azt, illetve dinamikus, állandóan, társadalmi szinten is radikálisan változó jogi és erkölcsi szabályokban gondolkodnak, melyeket vélekedések, érdekek mentén, bizonyos formaságok szerint alakítunk és változtatunk.

De mit válaszol erre ma a kereszténység? Egyrészt aggódik a nyugati kultúráért és az emberiségért. Hiszen ha az emberi együttélésnek természetünkbe írt, objektív normái vannak, akkor ezek el nem ismerése, elvi és gyakorlati semmibe vétele, egyén és közösség létét veszélyezteti. Csakugyan vannak olyan jelek, amelyek arra utalnak, hogy a nyugat meghasonlása saját hagyományos világképével, „értékeivel” csökkenti versenyképességét más civilizációkkal szemben, noha a műszaki-tudományos különbség még jelentős. Innen érthető pl. Huntington szorongó víziója a civilizációk konfliktusáról.³

Másrészt a kereszténység igyekszik érvényre juttatni az általa vallott értékeket a nyugati világban. Ez a törekvése egyelőre eléggé hatástalannak tűnik. Elég utalni ebben az összefüggésben az Európai Unió Alkotmányszerződésének előkészítése során tett kísérletekre, melyek – a közvélemény számára – eredménytelennek tűntek. Nem sikerült elérni Isten és a kereszténység említését a szöveg preambulumban. Sikerült viszont legalább az egyházak és világnézeti közösségek jelenlegi jogi státuszának részleges védelmét biztosítani, ami abban áll, hogy elismerést nyert ezek „hozzájárulása” Európához, illetve a rendszeres párbeszéd szükségessége köztük és az Unió között. Elismer továbbá a dokumentum keresztény eredetű fogalmakat is, például a személy szabadságát és méltóságát.

Ugyanakkor viszont az egyházügyek megmaradtak az egyes tagállamok illetékességi körében. Legalábbis egyelőre és formálisan. Hiszen az Unió szervei, vagy akár bíraskodása érvényesíthet olyan elveket, amelyek hatással vannak a tagállamok belső jogára is. Ilyen új kritériumok rombolhatják a keresztény hitünk szerint objektíve, természetünk törvényeinél fogva értékes elveket és intézményeket (pl. házasság, család, élet védelme stb.) olyan országokban is, ahol

³ HUNTINGTON, S. P., *The Clash of civilizations and the remaking of World order* (Touchstone books, London 1998); magyarul: „A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása” (Budapest 1998).

azokat a társadalom (még?) széles körben elfogadja. Másrészt kikezdhetik, fokozatosan erodálhatják az egyházak és vallási közösségek jogállását, szabadságát is az egyes államokban.

Ha hiszünk abban, hogy az általunk képviselt alapvető értékek valóban természetünk kívánalmai, létünk, boldogságunk objektív szabályai, akkor azt is fel kell tételeznünk, hogy az ezektől való tartós és alapvető elrugaszkodás elpusztítja a társadalmat. II. János Pál pápa a halál kultúrájáról beszélt. „Elvész az én népem, mivel tudás nélkül való.”⁴ *Desiderium peccatorum peribit.*⁵ Vagy ahogyan Dante írja a *Monarchiában*: A jog embernek emberhez fűződő dologi és személyes viszonya, melynek sértetlen megtartása megőrzi, meg nem tartása pedig elpusztítja az emberi társadalmat.⁶

Ezért a népekért és a civilizációért érzett aggodalom fáradozásra kötelezi a keresztény embert az általa vallott alapvető értékek társadalmi elfogadtatásáért és védelméért. Ebben nyugaton az úgynevezett keresztény politika – legalábbis Közép-Kelet Európából nézve – nem bizonyul elég hatékonynak. Talán a meggyőződés és a szándék is gyenge, talán a kellő társadalmi támogatás hiányzik. Mégis, ha szolidárisnak érezzük magunkat a nyugati civilizáció létével – márpedig, mivel fennmaradása alapvető emberi értékek érvényesülésén múlik, az emberség és a keresztényi szeretet megkívánja ezt a szolidaritást részünkről –, akkor méltányolnunk kell mindazokat az erőfeszítéseket (így a nyugati konzervatív, kereszténydemokrata, sőt hagyományos értelemben vett szociáldemokrata igyekezeteket is), melyek azt célozzák, hogy a természet rendje által megkívánt intézmények és értékek pusztítására irányuló törvényhozói, közigazgatási és bíraskodási törekvések lassabban és kisebb mértékben járjanak sikerrel, mint ahogyan egyesek szeretnék. Felmerülhet természetesen a kérdés, hogy ha a civilizáció önpusztítása elér egy kritikus mértéket, akkor a gazdasági, politikai, tömegtájékoztatási és más hatalom birtokosai nem fognak-e szükségképpen a hagyományos értékekhez és a történelmi vallási közösségekhez fordulni, különös tekintettel a más civilizációk részéről jelentkező nyomásra és konkurenciára. Kísértés lehet tehát a keresztény gondolkodó számára is a „minél rosszabb, annál jobb” taktikája, vagyis az a remény, hogy minél gyorsabban pusztítja a nyugati civilizáció önmagát, annál hamarabb kényszerül visszatérésre a hagyományos értékekhez. Ennek a gondolatmenetnek azonban távol kell állnia a kereszténységtől, hiszen a jó cél nem szentesíti a bűnös eszközt.⁷

⁴ Oz 4,6.

⁵ Zsolt 111,10; vö. pl. Zsolt 36,20.

⁶ Vö. DANTE, A., *Monarchia* 2,5,1; magyarul: BALANYI Gy., *Dante Monarchiája* (Budapest 1921) 107.

⁷ Vö. pl. IV. Lateráni Zsinat, 1215. november 15-30, 22. fejezet: DS 815; V. Márton, Bulla, *Inter cunctas*, 1418. február 22., 14. pont: DS 1254; S. Officium, Decr. 1639. július 23., DS 1998.

Egyébiránt a kereszténység által vallott értékek nem civilizációhoz kötöttek, hanem egyetemesek. Küldetésünk van minden kultúra és minden nép felé. A globalizáció és a tömegtájékoztatás lassan valóban elhozza a lehetőségét annak, hogy az evangélium meghirdettessék „minden nemzet” számára.⁸ Ahogyan a római birodalom és kultúra összeomlása és részleges átmentése során az Egyház gyökeret vert a „barbár” népek körében, szóval ahogyan annak idején a mai nyugati civilizáció kialakult, hasonlóképpen esélyt és küldetést érzünk hitünk reális meghonosodására Afrika és Ázsia népei körében. Ez a folyamat időt kíván. Ezért mindezt a gyors összeomlások és látványos konfliktusok nem segítik.

Az objektív erkölcs sürgető szükséglete

Mindezenközben a világ tanácstalan. A posztmodern, hegemon helyzet újra felidézi *de Vitoria* gondolatát: a győztes a legyőzött bírója. Az igazságos háborút viselő győztes fél eszerint hagyományosan jogosult az igazságtalanul háborúzó, legyőzött ellenfél felelőseit bűnözők módjára elítélni, országuk javaiból – még a saját háborús költségeire is, nem csupán kárainak kiegyenlítésére – jóvátételt venni. Minderre bőven láthatott példát az emberiség a II. világháború kapcsán is. Ennek mértékét a győztes gyakorlatilag maga szabja meg. Ez természetesen ellenkezik a *nemo iudex in causa propria*⁹ ősi jogelvével, de más, közös felsőbb hatóság hiányában igen régi idők óta mindezt – még katolikus teológusok is – jogosnak tartják. Feltételezik persze, hogy a győztest ebben is az igazságosság és a méltányosság vezeti. Ám erre vajmi kevés a garancia, sőt a természetes igazságosságba vetett hit megfogyatkozásával még a törekvésről is sokan agnosztikus keserűséggel lemondanak. *Vae victis!*¹⁰ Jaj a legyőzötteknek!

A XX. században, különösen a II. világháború után erősen élt a remény, hogy a nemzetközi szervezetek – főként az ENSZ – majd közös, objektív felsőbb fórumként fognak működni. Persze a Biztonsági Tanács állandó tagjainak különleges jogállása eleve kétségeket támasztott a pártatlanság biztosításának lehetőségéről. Ma azonban az ENSZ még gyengébbnek tűnik. A legutóbbi balkáni háborúban pl. ENSZ-felhatalmazás nélkül, mintegy az emberi (természetes) jogok védelmében járt el a szuperhatalom. Tehát az objektív, természetes erkölcs és az igazságosság problémája talán aktuálisabb, mint az előző évszázadokban.

⁸ Mt 28,19.

⁹ Vagy ahogyan Seneca írja: „Nemo non benignus est sui iudex” (*De benef.* 2,26,2), vagyis senki sem rosszul indultú bírója önmagának.

¹⁰ TITUS LIVIUS, 5,48.

Ezért is keresik erkölcsileg felelős tényezők éppen a nyugati világban az erők önkorlátozásának objektív, erkölcsi kritériumait.

Mindezek a jelenségek arra indítanak minket, keresztényeket, hogy megvizsgáljuk, hogyan tudunk ma hitünk alapján objektív, természeti és pozitív isteni törvényen alapuló válaszokat adni korunk nagy erkölcsi kérdéseire. A szubjektivizmus és az agnoszticizmus nem intézhető el egyszerűen az emberi természet rosszra hajló voltával. Bár a Gonosz működése a világban – a hívő ember meggyőződése szerint – valós és nagy erő, ez sem magyarázat mindenre. A szubjektivizmus és agnoszticizmus mögött sokszor keserűség és csalódás húzódik meg, mert keresztény hitünk sok nagy kérdésre túl általános, konkrétan alig alkalmazható választ kínál. Erre mondják egyesek, hogy a bibliai tradíció túl ősi ahhoz, hogy mai részletproblémáinkban kellő eligazítást adjon. Már de Vitoria elvei sem adtak kellő gyakorlati útmutatást az igazságos háborúval kapcsolatban. Sőt Grotius, majd Hobbes és Kant éppen az ő egyes gondolataiból kiindulva jutnak el deista, konszenzualista, formalista, szóval tipikusan újkori elvekhez.

Az Egyház válaszáának lehetősége

Mégis szilárdan hisszük: „Az Egyház él, az Egyház fiatal!”¹¹ Krisztus tanítása és örömhíre mindig aktuális. Isten végérvényes szava ez az emberiséghez. Tehát az erkölcsi válaszok keresését nem szabad feladnunk, nem szabad nem hozzászólnunk az új kérdések erkölcsi vonatkozásaihoz. Ez pedig óriási erőfeszítést követel. Természettudósok, politológusok, közgazdászok és sok más szakember állandó párbeszédét az Egyház hitét és szent tradícióját hűségesen képviselő, odaadó és alázatos teológusokkal. Ez a katolikus egyetemek egyik legszebb hivatása. De a pápai tanácsoké és a helyi egyházak szellemi központjaié is.

Az utóbbi időben a sok felfedezés és változás feldolgozása sok teológust is elbizonytalanított. Például a felvilágosodás korától vagy a XIX. századtól a földtörténet, a fejlődélmélet és más diszciplínák ellenkezni látszottak a szó szerint értelmezett bibliai teremtéstörténet egyes részleteivel. Közben a történeti kritika, a műfaj- és formatörténet kezdett különbséget tenni a régi szövegek lényeges teológiai üzenete és a kor kultúrájához, világgépéhez, „természettudományos szemléletéhez” kötődő részletek között. Ám ennek megkülönböztetésére is új és új tanítóhivatali megnyilvánulások segítségére volt szükség. Sőt a természettudományok gyors „fejlődése”, az elfogadott álláspontok gyors változása miatt a teológusok belefáradtak, hogy ezeket a fejlődési folyamatokat kövessék, vagy megpróbálják hitünk tanítását az új és új világgépekhez igazítva konkrét képekbe

¹¹ XVI. BENEDEK, *Homília* (2005. április 24.).

öltöztetni. Pedig ez az igehirdetés hatásossága és a konkrét megoldások keresése szempontjából igen fontos. Jáki Szaniszló művei például a magyar közönséget is érdekelték. Sőt olykor a természettudományos értelmiség részéről, valamint hívó közgazdászoktól érkezik személyes teológiai élménybeszámoló szakmai tapasztalataik területéről.

Mégis, mintha teológus körökben az új és legújabb kor világnézeti, vallási agnoszticizmusának ikerpárjaként, valamiféle természettudományos agnoszticizmus vagy önvédelemből fakadó szeparáció igénye jelentkezne. Hogyan köthetnénk hitünk tanítását a természettudományok bizonytalan és egyre gyakrabban változó világképéhez vagy a technika új és új lehetőségeihez? Mintha ez a megszeppenés jellemezné még sokunk teológiai gondolkodását.

Pedig hitünk szerint Isten megismerhető. Méghozzá az I. Vatikáni Zsinat újszövetségi alapon álló meghatározása értelmében „Isten minden dolog kezdete és vége, a teremtett dolgokból az emberi ész természetes világosságával biztosan megismerhető, mert ami benne láthatatlan a világ teremtésétől fogva, műveiből megérthető és látható”.¹² A teremtett világból is már egy bizonyos szintig felismerhető! Tehát maga a teremtett világ is, emberi értelemmel, ha nem is teljes egészében és minden rejtelmében, de igenis objektív értékkel megismerhető. Gyönyörűen hangsúlyozza II. János Pál pápa a „*Fides et ratio*”-ban, hogy a hit siet a biztos és igaz ismeret lehetőségében is kételkedő emberi értelem segítségére.¹³ A nyugati kultúra feltételezi, hogy a világ megismerhető, ésszerű, és törvényszerűségekhez igazodik. Ez a zsidó-keresztény vallási gyökerekből is táplálkozó optimizmusból fakad. Tehát kötelesek vagyunk – mint Egyház – bizalommal és fontosságához, értékéhez méltó érdeklődéssel tekinteni az emberi tudományra.

Ugyanakkor egy-egy kozmológiai részletkérdés (pl. a teremtéssel nem azonosítható ősrobbanás léte és időpontja stb.) nem kötelez bennünket hitünk nyelvezetének radikális és gyakori változtatására. A Biblia és a régi teológiai szövegek úgy szentek és értékesek, ahogyan ránk maradtak. Mint keresztény teológusoknak feladatunk az Egyház vezetésével történő hitbeli értelmezés. Nem nekünk kell a természettudomány legbölcsebb tanítóinak lennünk, de hirdetve Krisztus tanítását a mai ember fogalmait is ismernünk kell, és szem előtt kell tartanunk.

A világkép általános, óvatos értékelése azonban még nem azonos az új és új konkrét kérdésekre adott etikai válasszal. Ezek a válaszok erősebbek, elfogadhatóbbak, hatásosabbak, ha hitünk örök kincsét az éppen uralkodó – keresztény szemmel, kritikailag reflektált – tudományos világképre épülő, immár hitünk fényében egységgé szerveződő keresztény világnézet logikus részeként fogalmazzuk meg. Ez ma a morálteológia egyik legnagyobb kihívása: egységes kép, módszertani biztonság elérése.

¹² I. Vatikáni Zsinat, Const. *Dei Filius*, 1870. április 24., DS 3004; vö. Róm 1,20.

¹³ II. JÁNOS PÁL, *Fides et ratio* (1998. szeptember 14.) 5-6. pont.

Mert a világról alkotott képünk igen bonyolult. De ha a repülőgép-tervezők és -kivitelezők vállalják a bonyolultság kockázatát, mert vállalniuk kell, akkor a teológia és a hit reflexiójának is egyszerre kell küzdeni a világnézeti kép egységéért és a részletkérdések pontos megválaszolásáért. Óriási szükség van valódi természettudósokból lett teológusokra és püspökökre. Ijesztő, szinte emberi erőt meghaladó feladat ez az Egyház számára. „Embernek ez lehetetlen”,¹⁴ de Isten számára minden lehetséges. Ő kíséri az apostolok útját a világtörténelmen át.¹⁵

Végül pedig: helyzetértékelésben és konkrét erkölcsi tanításban a pontos, biztos és gyakorlatilag is egyértelműen alkalmazható válasz nem mindig lehetséges. Ha a második skolasztika legkiválóbb képviselői szenvedélyes erőfeszítéssel keresték a választ koruk nagy erkölcsi kérdéseire, nekünk sem szabad takarékoskodnunk az igyekezettel. De – ahogyan nekik sem sikerült – valószínűleg mi sem tudunk minden jelentkező problémára azonnal biztos választ adni. Az egyes kázusok, esetek összes emberi, természettudományos, társadalmi összetevőit még kommunikálni is alig lehet. Tehát a moralistának, papnak feltett erkölcsi kérdések sem tartalmazhatnak minden olyan elemet, mely az értékelésben releváns lehet. Nagy szentek, sztarecek, lelkipásztorok különös, kegyelmi adománya, hogy jobban ráéreznek a helyzet morális szerkezetére, az adott ember problémájára, mint ahogyan az a mondottakból puszta logikával kikövetkeztethető. Ezért is lehetséges, hogy az emberben mint belső feszültséget hordozó lényben meglévő dialektika vagy paradoxon, erkölcsi kérdéseinek hiteles és kegyelemtől ihletett megválaszolására is némiképp rányomja bélyegét. Isten parancsainak teljesítése és az a hivatásunk, hogy „tökéletesek legyünk, amint a Mennyei Atya tökéletes”,¹⁶ világosan kifejezi mindezt. Az ember tehát felfelé nyitott lény. Természetes értelmével hasznos, számára sokszor – mint Nicolaus Cusanus vallja¹⁷ – elégséges ismeretet szerezhet a világról, sőt a „természetes” erkölcsi törvényről is. De működik életünkben Isten titka is, hívása a vele való élet- és szeretetközösségre, kegyelmi segítsége, mely minden korlátunk fölé emel minket.

Ezzel az alázattal kell vállalnia a lelkipásztori, teológusi, sőt gyóntatói szolgálathoz a „posztmodern kazuisztika” szükségletére való válaszadás megtisztelő

¹⁴ Vö. Lk 18,27.

¹⁵ Vö. Mt 28,20.

¹⁶ Mt 5,48.

¹⁷ „Et haec est sufficientia nostra, quam ex Deo habemus, scientes inatingibilem praecisionem non posse per nos attingi, nisi modo aliquo absolutae praecisionis modum participante. Inter quos modos varios et multiples unicum praecisionis modum participantes iam dictus modus plus accedit ad facilitatem absolutam. Et est sufficientia nostra, quia alium, qui sit simul facilius et verius, attingere nequimus.” „Idiota de sapientia II”, *Philosophisch-theologische Schriften* (ed. Nikolaus Von Kues; Hrsg. L. Gabriel, III, Wien 1967) 458.

kihívását. Ahogyan a kései középkorban igen sok gyóntatói summa (*summae confessorum*) keletkezett, úgy ma aktuálisnak látszik a fáradozás a világunkban adódó konkrét kérdések olyan megválaszolására, amely a profán tudományok eredményeit is – legalább hipotézisként – figyelembe veszi, és egyszersmind az Egyház által őrzött és alkalmazott kinyilatkoztatásra támaszkodik. Az ilyen gonddal fogalmazódó keresztény válaszok érdemesek lehetnek arra, hogy akár a nem vallásos ember is felfigyeljen rájuk és méltányolja gyakorlati következtetéseiket, hipotézisként akár feltételezve a teremtő és kinyilatkoztató Isten valóságát is: „*etsi Deus daretur*”.